ॐ

శ్రీకృష్ణపరబ్రహ్మణే నమః
శ్రీ సద్గురు పరమాత్మనే నమః - సర్వమహర్షిభ్యో నమః

గీతామకరంద వ్యాఖ్యాసహిత

శ్రీ భగవద్గీత

అథ ప్రథమోఽధ్యాయః

ఒకటవ అధ్యాయము

అర్జునవిషాదయోగః

అర్జున విషాదయోగము

అధ్యాయముయొక్క పేరు :-

''అర్జున విషాదయోగము'' - యోగమనగా కూడిక. జీవాత్మ పరమాత్మల యొక్క ఐక్యమే యోగ మనబడును. అట్టి ఐక్యమును సిద్ధింపజేయు మార్గమున్ను యోగమనియే చెప్ప బడును. జీవ బ్రహ్మలయొక్క అట్టి సంయోగము నిష్కామకర్మచేగాని, భక్తిచేగాని, ధ్యానము (ఆత్మసంయమము)చే గాని, జ్ఞానముచేగాని సిద్ధించగలదు. కనుకనే ఆయా మార్గములను, సాధనలను అలంబించునపుడు వానికి కర్మయోగమని, భక్తియోగమని, ధ్యానయోగమని, జ్ఞానయోగమని వేఱ్వేఱుగ పేర్లు కలిగినవి. అయితే విషాదమున్ను ఒక యోగమేనా? విషాదమనగా దుఃఖము. దుఃఖము యోగ మెట్లు కాగలదు? ప్రాపంచిక వస్తువుల కొఱకు, భోగభాగ్యముల కొఱకు దుఃఖించుట యోగము కాదు. కాని దైవము కొఱకు, ధర్మము కొఱకు దుఃఖించుట యోగమే యగును. విషాదము యోగము కాదుకాని 'అర్జున విషాదము' యోగమగును. ఏలననగా అర్జునుడు ముల్లోకముల రాజ్యమును తృణప్రాయముగ నెంచి, ప్రాపంచిక సుఖములను ఏవగించుకొని, ధర్మము కొఱకై తీవ్రముగా పరితపించెను. ఇట్టి స్థితి ముముక్షువుల కత్యావశ్యకము. అర్జుననకు గలిగిన వైరాగ్యభావన, ధర్మ జిజ్ఞాస, తీవ్రపరితాపము జ్ఞానప్రాప్తికి, భగవదైక్యమునకు దారితీయునది యగుటచే అతని విషాదమున్ను ఒకానొక యోగముగా వర్ణింపబడినది. దానిని గుఱించి వివరించునది కాబట్టి ఈ అధ్యాయమునకు అర్జునవిషాదయోగ మనుపేరు వచ్చినది.

ఈ అధ్యాయమందలి ప్రధాన విషయములు :-

(1) రెండు సేనల యందలి ముఖ్యులైన వీరులయొక్క వర్ణన (1 వ శ్లో॥నుండి 11 వ శ్లో॥ వఱకు)
(2) ఆ యా సేనలయొక్క శంఖనినాదములు.... (12 వ శ్లో॥ నుండి 19 వ శ్లో॥ వఱకు)
(3) అర్జునుని సేనానిరీక్షణమును గూర్చిన ప్రసంగము ... (20 వ శ్లో॥ నుండి 27 వ శ్లో॥ వఱకు)
(4) మోహగ్రస్తుడగు అర్జునుని విషాదపూరిత వచనములు (28 వ శ్లో॥ నుండి 47 వ శ్లో॥ వఱకు)

పూర్వచరిత్రతో ఈ అధ్యాయమునకుగల సంబంధము :-

మహాభారతయుద్ధము ప్రారంభమై పది దినములు గడిచినది. భీష్ముడు రణరంగమున కూలిపోయెను. ఆ వృత్తాంతమును వెనువెంటనే సంజయుడు ధృతరాష్ట్రున కెఱింగింప, అతడు పలువిధముల శోకించి యుద్ధము మొదలుపెట్టినది లగాయితు అప్పటివఱకు జరిగిన వృత్తాంతమంతయును తెలుపవలసినదిగా సంజయుని కోరెను. అంతట సంజయుడు ఇరుపక్షములందలి సైనికులు యుద్ధసన్నద్ధులగుట, రణక్షేత్రమున శ్రీకృష్ణపరమాత్మ అర్జునునకు జ్ఞానోపదేశముచేయుట మున్నగు విషయము లన్నింటిని వివరముగ ధృతరాష్ట్రునకు తెలియజెప్పెను. అదియే ఈ గీతాశాస్త్రము.

అవతారిక:- యుద్ధమునుగూర్చి ధృతరాష్ట్రుడు సంజయుని ప్రశ్నించుచున్నాడు -

ధృతరాష్ట్ర ఉవాచ :-

1. ధర్మక్షేత్రే కురుక్షేత్రే సమవేతా యుయుత్సవః
మామకాః పాణ్డవాశ్చైవ కిమకుర్వత సంజయ.

టీక:- ధృతరాష్ట్ర ఉవాచ - ధృతరాష్ట్రుడు చెప్పెను:- సంజయ = ఓ సంజయుడా!, ధర్మక్షేత్రే = ధర్మభూమియైన, కురుక్షేత్రే = కురుక్షేత్రమునందు, యుయుత్సవః = యుద్ధము చేయ దలంపుగలవారలయి, సమవేతాః = కూడినట్టి, మామకాః = నావారలును, పాణ్డవాశ్చైవ = పాండవులును, కిమ్ = ఏమి, అకుర్వత = చేసిరి?

తాత్పర్యము:- ధృతరాష్ట్రుడిట్లు పలికెను:- ఓ సంజయా! నావారలగు దుర్యోధనాదులును, పాండుపుత్రులగు ధర్మరాజాదులును యుద్ధముచేయ గూతూహలముతో పుణ్య భూమియగు కురుక్షేత్రమున జేరి యేమి చేసిరి?

వ్యాఖ్య:- 'ధర్మ' శబ్దముతో గీత ప్రారంభమైనది. అది మంగళవాచకము. ధర్మమను పదమును మొట్టమొదట ప్రయోగించుటద్వారా శ్రీ వ్యాసమహర్షి గీతకు మంగళాచరణమును గావించినవాడాయెను. ఏలయనిన, భగవానుడు ధర్మస్వరూపుడు. ధర్మశబ్దోచ్చారణముచే భగవన్నామమునే వ్యాసులు కీర్తించినట్లైనది. గీతాగ్రంథము యొక్క లక్ష్యము, సారాంశము ఈ మొదటి పదమునందే తేల్చి వేయబడెను. అదియే ధర్మము. అట్టి ధర్మోద్ధరణము కొఱకే లోకమున భగవంతు డవతరించుచుండును★. ధృతరాష్ట్రుడనగా రాష్ట్రమును ధరించినవాడని యర్థము. తనదికాని రాష్ట్రమును తనదని భావించువాడే ధృతరాష్ట్రుడు. ఈ ప్రపంచము, దేహము, ఇంద్రియములు, మనస్సు, బుద్ధి మున్నగునవి దృశ్యములు. అవి తాను గాదు. దృక్కగు ఆత్మయొకటియే తానుగాని, దేహాది దృశ్యపదార్థములు కాదు. కాని అజ్ఞాని తనదికానట్టి అనగా ఆత్మేతరమైనట్టి దేహాది దృశ్యరూపరాష్ట్రమును తనదిగా దలంచి దానిపై మమత్వము, అహంభావము గలిగియుండుచున్నాడు. కనుకనే అతడు ధృతరాష్ట్రుడు. అజ్ఞానభావముతో గూడియుండు వారందఱున్ను ధృతరాష్ట్రులే యగుదురు. గీతాజ్ఞానశ్రవణముచే అట్టి అజ్ఞానరూప అంధత్వమును రూపుమాపుకొనుట ప్రతివానియొక్క కర్తవ్యమైయున్నది.

★ ధర్మసంస్థాపనార్థాయ సంభవామి యుగేయుగే (4-8)

''కురుక్షేత్రము'':– ఇది చాల గొప్ప పుణ్యక్షేత్రము. పంజాబ్ రాష్ట్రమున అంబాలా అను పట్టణమునకు దక్షిణముగను, ఢిల్లీ పట్టణమునకు ఉత్తరముగను ఇది వెలయుచున్నది. మహాభారత మందలి వనపర్వమున 83వ అధ్యాయమునందును, శల్యపర్వమున 53వ అధ్యాయమునందును ఈ కురుక్షేత్రము యొక్క మహిమను గుఱించి లెస్సగ తెలుపబడియున్నది. పూర్వము బ్రహ్మదేవుడు, ఇంద్రుడు, అగ్ని మున్నగు వారచ్చోట తపంబు సలిపియుండిరి. కౌరవులకు పాండవులకు మూలపురుషుడైన కురుమహారాజున్ను ఆ స్థలమున పెక్కు ధర్మము లాచరించి యుండెను. ఒకానొక సమయమున కురు భూపాలు డాప్రదేశమును దున్నుటచే దానికి కురుక్షేత్రమని పేరువచ్చినది. ఆ క్షేత్రమునం దెవరు తపస్సు చేయుదురో, లేక మృతినొందుదురో వారుత్తమలోకములకు జనుదురని ఇంద్రుడు కురునకు వరమిచ్చెను. పూర్వము పరశురాముడున్ను అచ్చోటనే పితృతర్పణము గావించి యుండెను. ఎందఱో మహనీయులా స్థలమున పెక్కు ధర్మకార్యము లాచరించి యుండిరి. కాబట్టి అయ్యిది. ధర్మక్షేత్రమని పేర్కొనబడెను.

అట్టి ధర్మక్షేత్రమున ప్రవేశించుటవలన తత్ప్రభావముచే తన తనయులగు దుర్యోధనాదుల చిత్తమున దయాది సద్గుణము లుదయించిగాని, ధర్మరాజాదుల యందలి సహజ అహింసాది సద్గుణములు పెల్లుబికిగాని యుద్ధవిరమణమును గూర్చిన సంకల్పము లేవైన వారియం దుదయించియుండునేమోయను శంకనే ధృతరాష్ట్రుడు 'యుద్ధమున వారేమిచేసిరి?' అని ప్రశ్నించి యుండవచ్చును.

''మామకాః'' - 'నావారు' అని కౌరవులనుగూర్చి ప్రత్యేకించి చెప్పుటవలన ఆత్మీయులే యగు పాండవులయెడల ధృతరాష్ట్రునకొకింత పక్షపాతబుద్ధి కలదని వ్యక్తమగుచున్నది.

''సంజయుడు'' - 'సమ్యక్‌జయము' కలవాడే సంజయుడు. ఇంద్రియాదులను లెస్సగ నిగ్రహించినవాడని యర్థము. అట్టి ఇంద్రియజయము, పవిత్రహృదయముకలవారికే గీతా జ్ఞానము వినుటకు, ఆచరించుటకు, బోధించుటకు చక్కని యవకాశ మేర్పడగలదని సంజయుని వృత్తాంతము చాటుచు న్నది. మఱియు అల్పజాతియందు జనించినప్పటికిని (సూతకుల స్థుడైనను), స్వకీయయోగ్యతచే, హృదయపారిశుద్ధ్యముచే వ్యాసాది మహర్షుల యొక్క అనుగ్రహమునకు పాత్రుడగుటయు, ప్రత్యక్ష గీతాశ్రవణ విశ్వరూపసందర్శనాది మహాభాగ్యముల నొంద గల్గుటయు చూడ, ఆత్మోన్నతికి జాతి, మత, కులాదులేవియు అడ్డంకులుకావని స్పష్టపడుచున్నది.

దుర్యోధనుని జయమును గుఱించి తెలిసికొనగోరి ధృతరాష్ట్రుడడిగిన ''ధర్మక్షేత్రే కురుక్షేత్రే ... కిమకుర్వత సంజయ'' అను గీతయొక్క ప్రథమశ్లోకరూప ప్రశ్నకు సంజ యుడు ''యత్రయోగేశ్వరః కృష్ణో... ధ్రువానీతిర్మతిర్మమ'' (18-78) ఎచట శ్రీకృష్ణుడు, అర్జునుడు ఉందురో అచట విజయము తథ్యము అను గీతయొక్క చివరి శ్లోకమును ప్రత్యుత్తరముగ జెప్పదలంచినవాడై తద్భావమును పోషించుట కొఱకు అవాంతర వృత్తాంతమును (దృష్ట్వాతు పాణ్డవానీకం....'' మున్నగు శ్లోకములద్వారా) నుడువ నారంభించెను.

అ:– ధృతరాష్ట్రుని ప్రశ్నకు సమాధానముగా సంజయు డిట్లు వచించుచున్నాడు -

సంజయ ఉవాచ :–

2. దృష్ట్వాతు పాణ్డవానీకం వ్యూఢం దుర్యోధనస్తదా
ఆచార్యముపసంగమ్య రాజా వచనమబ్రవీత్.

టీక:– సంజయ ఉవాచ = సంజయుడు చెప్పెను - తదా = అప్పుడు, రాజా = రాజగు, దుర్యోధనః = దుర్యోధనుడు, వ్యూఢం = వ్యూహములుగా నమర్చబడియున్న, పాణ్డవానీకం = పాండవసేనను, దృష్ట్వాతు = చూచి (అటుపిమ్మట), ఆచార్యం = ద్రోణాచార్యుని, ఉపసంగమ్య = సమీపించి, వచనం = (ముందుచెప్పబోవు) వాక్యమును, అబ్రవీత్ = పలికెను.

తా:– ధృతరాష్ట్రునితో సంజయు డిట్లు వచించెను - అపుడు రాజైన దుర్యోధనుడు వ్యూహాకారముగా రచింపబడి యున్న పాండవసేనను జూచి, తదుపరి గురువగు ద్రోణాచార్యుని సమీపించి యిట్లు పలికెను.

వ్యాఖ్య:– పాండవసేనాపతియగు ధృష్టద్యుమ్నుడు యుద్ధశాస్త్రానుసారముగ తన సైన్యమును వజ్రమను పేరుగల వ్యూహముగ నమర్చియుంచెను. పాండవసేనయొక్క అద్భుత వ్యూహరచన దుర్యోధనున కాశ్చర్యముగొలుప, అంతకంటెను పటుతరముగ తన సైన్యమును నిర్మింపజేయ నుద్దేశ్యముతో కాబోలు వెనువెంటనే ఆవార్తను గురువగు ద్రోణాచార్యున కెఱింగించెను.

దుర్యోధనుడు రాజు. ప్రభుత్వమున సర్వోన్నతస్థానము నలంకరించినవాడు. అట్టిచో తనకంటె క్రింది స్థానమునన్నున్న ఒకానొక సేనానాయకుని యొద్దకు తానే స్వయముగ బోవలసిన పనియేమి యను శంక నిచట నుదయించును. ఇందులకు కారణము లివియై యుండవచ్చును - (1) పాండవుల సైన్య మును, అందును ముఖ్యముగ భీమాదులను జూచి భయపడి దుర్యోధనుడు అధైర్యమును బొంది యుండవచ్చును. (ప్రారంభములోనే రాజు ధైర్యమును గోల్పోవుట అశుభసూచకము). (2) ద్రోణాచార్యుడు సేనానాయకులలో నొకడు కావున అతనిని ఆస్థానమునుండి కదలించినచో సైన్యమంతయు చెదరిపోవు నవకాశము కలదు. (3) ద్రోణాచార్యుడు వయోవృద్ధుడు, జ్ఞానవృద్ధుడు. పైగా గురుస్థానముననున్నవాడు. అట్టివానియెడల విధేయత చూపుట ధర్మము. (4) ఏదియో విధముగ ద్రోణాచార్యుని మంచిచేసికొని అతనిని తన స్వార్థసంపాదనమునకు వినియోగించదలంచి యుండవచ్చును - ఈ యన్ని కారణముల బట్టి దుర్యోధనుడు ఆచార్యుని తన యొద్దకు పిలిపించక తానే ఆచార్యునికడకేగి విన్నవించుకొనెను.

అ:– దుర్యోధనుడు ద్రోణాచార్యుని సమీపించి ఈ ప్రకారముగ పలుకుచున్నాడు -

3. పశ్యైతాం పాణ్డుపుత్రాణా మాచార్య మహతీం చమూమ్
వ్యూఢాం ద్రుపదపుత్రేణ తవ శిష్యేణ ధీమతా.

టీక:– ఆచార్య = ఓ గురువర్యా! తవ = నీయొక్క, శిష్యేణ = శిష్యుడును, ధీమతా = బుద్ధిమంతుడునగు, ద్రుపదపుత్రేణ = ద్రుపదరాజపుత్రుడగు ధృష్టద్యుమ్నునిచేత, వ్యూఢామ్ = వ్యూహాకారముగ రచింపబడిన, పాణ్డుపుత్రాణామ్ = పాండవుల యొక్క, ఏతామ్ = ఈ, మహతీమ్ = గొప్పదియగు, చమూమ్ = సేనను, పశ్య = చూడుము.

తా:– ఓ గురువర్యా! బుద్ధిశాలియు, మీశిష్యుడునగు ధృష్టద్యుమ్నునిచేత వ్యూహాకారముగ రచింపబడియున్నట్టి పాండవుల ఈ గొప్ప సైన్యమును జూడుడు!

వ్యాఖ్య:– ఈ శ్లోకమునకు ముందు 'దుర్యోధన ఉవాచ' అని యుండవలసినది. కాని అట్లులేదు. పాపియగుటచే అతని నామమును పుణ్యశీలురగు గీతాపాఠకులచే పలుమార్లు ఉచ్చరిం పకుండ జేయుటకే కాబోలు ఆ విధముగ గావింపబడినది!

దుర్యోధనుడు రాజకీయచతురత గలవాడు. కార్యసాధన నిమిత్తము రాజగు తానే దిగివచ్చి ఒకానొక సేనానాయకునితో (ద్రోణాచార్యునితో) మాట్లాడుటయేకాక, ప్రతి పక్షముపై నాతనికి రోషమునుగూడ కల్పింపజొచ్చెను. 'ద్రుపదుని పుత్రుడును, మీ శిష్యుడునగు ధృష్టద్యుమ్నుడు పాండవసేనలను చక్కగా తీర్చిదిద్దెను -' అని పలుకుట ద్వారా యతడు ద్రోణాచార్యునకు ద్రుపదుని యెడలగల పూర్వపు వైరమును జ్ఞప్తికి దెచ్చెను. మఱియు 'మీకు శిష్యుడుగనున్నవాడే ప్రతిపక్షమునకు నాయకుడై గురువగు మీ పైననే కత్తిగట్టుచున్నాడ'ని తెలిపి ద్రోణాచార్యునకు తీవ్రమగు రోషమును జనింపజేయు చున్నాడు. ఎదిరి పక్షమును, తన్నాయకుని గొప్పగా వర్ణించుటద్వారా స్వపక్ష నాయకునకు వారిపై ప్రతీకారభావనను వృద్ధినొందించుటయే దుర్యోధనుని యాశయము.

'ధీమంతు'డని పేర్కొనబడుటచే ధృష్టద్యుమ్నుడు వ్యూహ రచనలో గొప్పనేర్పరి యని తేలుచున్నది. కనుకనే యాతనిని పాండవులు తమ సేనానాయకునిగ నెన్నుకొనియుండిరి.

అ:- దుర్యోధనుడు పాండవపక్షమునగల ముఖ్య యోధులయొక్క పేర్లను ద్రోణాచార్యున కెఱిగించుచున్నాడు -

4. అత్ర శూరా మహేష్వాసా భీమార్జునసమా యుధి
యుయుధానో విరాటశ్చ ద్రుపదశ్చ మహారథః.

5. ధృష్టకేతు శ్చేకితానః కాశీరాజశ్చ వీర్యవాన్
పురుజిత్కున్తిభోజశ్చ శైబ్యశ్చ నరపుంగవః.

6. యుధామన్యుశ్చ విక్రాన్త ఉత్తమౌజాశ్చ వీర్యవాన్
సౌభద్రో ద్రౌపదేయాశ్చ సర్వ ఏవ మహారథాః.

టీక:- అత్ర = ఈ పాండవసేనయందు, మహేష్వాసాః = గొప్పవిలు కాండ్రును, యుధి = యుద్ధమున, భీమార్జునసమాః = భీమార్జునులతో సమానులునగు, శూరాః = శూరులు (సన్తి = కలరు), (వారెవరనిన -) యుయుధానః = యుయుధానుడును, విరాటశ్చ = విరాటుడును, మహారథః = మహారథుడైన, వీర్యవాన్ = పరాక్రమవంతుడగు, కాశీరాజశ్చ = కాశీరాజున్ను, పురిజిత్ = పురుజిత్తున్ను, కున్తిభోజశ్చ = కున్తిభోజుడును, నరపుంగవః = మనుజశ్రేష్ఠుడగు, శైబ్యశ్చ = శైబ్యుడును, విక్రాన్తః = పరాక్రమశాలియగు, యుధామన్యుశ్చ = యుధామన్యుడును, వీర్యవాన్ = శౌర్యవంతుడగు, ఉత్తమౌజాశ్చ = ఉత్తమౌజుడును, సౌభద్రః = అభిమన్యుడును, ద్రౌపదేయాశ్చ = ద్రౌపదీతనయులగు ఉపపాండవులును, సర్వే = వీరందఱున్ను మహారథాః ఏవ = మహారథులే (అయియున్నారు).

తా:- ఈ పాండవ సేనయందు గొప్ప విలుకాండ్రును, యుద్ధమునందు భీమార్జునులతో సమానులునగు శూరవీరులును పెక్కురుకలరు. వారెవరనిన - యుయుధానుడు, విరాటుడు, మహారథుడైన ద్రుపదుడు, ధృష్టకేతువు, చేకితానుడు, పరాక్రమవంతుడగు కాశీరాజు, పురుజిత్తు, కున్తిభోజుడు, నరోత్తముడగు శైబ్యుడు, శౌర్యవంతుడగు యుధామన్యుడు, పరాక్రమశాలియగు ఉత్తమౌజుడు, అభిమన్యుడు, ఉపపాండవులు. వీరందఱును మహారథులే అయియున్నారు.

వ్యాఖ్య:– పైన దెల్పిన వీరులందఱు భీమార్జునులతో సమానులని చెప్పుటవలన వారిరువురును శూరాగ్రేసరులనియు, దుర్యోధనునకు భయోత్పాతము కలిగించువారనియు స్పష్టపడుచున్నది.

దుర్యోధనుడు స్వపక్షవీరులను గూర్చి ముందుగా దెలుపక పరపక్షనాయకులను వర్ణించి చెప్పుటలో రెండు కారణములు కలవు – (1) ఆచార్యునకు శత్రుసైన్యముపై రోషము కల్పించుట (2) తన సైన్యమువిషయమై ధైర్యము తగ్గియుండుట, లేక, తన సైన్యముకంటె ప్రతిపక్ష సైన్యమే బలవత్తరముగ నున్నదను భావము గలిగియుండుట.

''మహారథుడు'' – పదివేల ధనుర్ధరులగు యోధులతో నేకాకిగ యుద్ధము చేయగలవాడును, ఆయుధశాస్త్రమందు ప్రవీణుడునగు శూరుడు మహారథు డనబడును★.

యుయుధానుడు – ఇతనికి సాత్యకి యనియు పేరుగలదు.

ధృష్టకేతువు – చేదిదేశపురాజు, శిశుపాలుని పుత్రుడు.

పురుజిత్, కున్తిభోజులు – కుంతీదేవికి సోదరులు.

ద్రౌపదేయులు – ద్రౌపదిసుతులగు ఉపపాండవులు, ప్రతి వింద్యుడు, శ్రుత సోముడు, శ్రుతకీర్తి, శతానీకుడు, శ్రుతసేనుడు – వీరైదుగురున్ను క్రమముగ ధర్మరాజ భీమాదులకు ద్రౌపదివలన గలిగిన సంతానము.

అ:– ఈ ప్రకారముగ పాండవపక్ష వీరులనుగూర్చి చెప్పి, ఇక తన పక్షమున గల ప్రధానులైన యోధులను దుర్యోధనుడు వర్ణించి చెప్పుచున్నాడు –

7. అస్మాకం తు విశిష్టా యే తాన్నిబోధ ద్విజోత్తమ
నాయకా మమ సైన్యస్య సంజ్ఞార్థం తాన్ బ్రవీమితే.

టీక:– ద్విజోత్తమ = ఓ బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠా!, అస్మాకం తు = ఇక మనపక్షములో, యే = ఎవరు, విశిష్టాః = ప్రముఖులో, మమ = నాయొక్క, సైన్యస్య = సైన్యమునకు, నాయకాః = నాయకులో, తాన్ = వారిని, తే = నీకు, సంజ్ఞార్థం = జ్ఞాపకముకొఱకు, బ్రవీమి = చెప్పుచున్నాను.

తా:– ఓ బ్రాహ్మణోత్తమా! ఇక మనసైన్యములో ప్రముఖులు, సేనానాయకులు ఎవరుకలరో వారలను జ్ఞాపకముకొఱకు మీకు చెప్పుచున్నాను. (వినుడు).

వ్యాఖ్య:– ప్రతిపక్షవీరులను మాత్రము తెలిపినచో ద్రోణున కొకవేళ అధైర్యము కలుగునేమోయని తలంచి ధైర్యోత్పాదనము కొఱకు స్వకీయ శూరవీరులను గూడ దుర్యోధనుడు తెలుప నారంభించుచున్నాడు.

8. భవాన్ భీష్మశ్చ కర్ణశ్చ కృపశ్చ సమితింజయః
అశ్వత్థామా వికర్ణశ్చ సౌమదత్తి స్తథైవ చ★.

★ ఏకో దశసహస్రాణి యోధయేద్యస్తు ధన్వినామ్
శస్త్రశాస్త్రప్రవీణశ్చ మహారథ ఇతి స్మృతః.

★ సౌమదత్తిర్జయద్రథః – (పాఠాన్తరము)

9. అన్యే చ బహవశ్శూరా మదర్థే త్యక్తజీవితాః
నానాశస్త్రప్రహరణా స్సర్వే యుద్ధవిశారదాః.

టీక:– భవాన్ = నీవును, భీష్మశ్చ = భీష్ముడును, కర్ణశ్చ = కర్ణుడును, సమితింజయః = యుద్ధమందు జయశీలుడైన, కృపశ్చ = కృపాచార్యుడును, అశ్వత్థామా = అశ్వత్థామయు, వికర్ణశ్చ = వికర్ణుడును, తథైవచ = అట్లే, సౌమదత్తిః = సోమదత్తుని కుమారుడగు భూరిశ్రవుడును, (ఇంకను) మదర్థే = నాకొఱకు, త్యక్తజీవితాః = ప్రాణమును ధారబోయువారైన, బహవః = అనేకులగు, అన్యేచ = ఇతరులైన, శూరాః = శూరులును, నానాశస్త్రప్రహరణాః = వివిధములగు శస్త్రాస్త్రములు ఆయుధములు కలవారును (ఇచట కలరు), సర్వే = (వీరు) అందఱున్ను, యుద్ధవిశారదాః = యుద్ధమునందు ప్రవీణులు (అయియున్నారు).

తా:– మీరు, భీష్ముడు, కర్ణుడు, యుద్ధమందు జయ శీలుడైన కృపాచార్యుడు, అశ్వత్థామ, వికర్ణుడు, భూరిశ్రవుడు, ఇంకను నాకొఱకు తమతమ జీవితములను ధారబోయునట్టి అనేక ఇతర శూరులు, అందఱును యుద్ధసమర్థులై వివిధ శస్త్రాస్త్ర సంపన్నులై ఇచట నున్నారు.

వ్యాఖ్య:– దుర్యోధనుడు వీరులను పేర్కొనునపుడు తన పక్షమునకు భీష్ముడు సేనాపతియైయుండ, అతని పేరు ముందు చెప్పక ద్రోణునిపేరు ఏల చెప్పవలసివచ్చెను? ఎదుటనున్న ద్రోణు డేమి భావించుకొనునోయని సందేహించికాని, గురువును ప్రప్రథమమున ఎన్నుకొనుట భావ్యమని తలంచికాని, ద్రోణాచార్యుని ఉత్తేజపఱచు నుద్దేశ్యముతోగాని అట్లు చేసియుండవచ్చును.

రెండు సేనలయందలి శూరవీరులను ద్రోణాచార్యుడెఱిగియున్నను, అతనితో జెప్పునెపమున దుర్యోధనుడు వారలను తిరిగి జ్ఞాపకము చేసికొని బలాబలములను లెక్కించుచున్నాడు. ''త్యక్తజీవితాః'' = (ప్రాణములను విడిచిపెట్టినవారు) – అను పదము దుర్యోధనుని ముఖతః వెలువడుటబట్టిచూడ తనవారందఱున్ను నశించియే పోవుదురని ముందుగనే అతని అంతరాత్మ భావించియుండవచ్చునని తోచుచున్నది. ఆ ప్రకారముగ పలుకుట దుర్యోధనునకు దుర్నిమిత్తసూచకమని కొందఱి మతము.

అ:– ఇవ్విధముగ తన పక్షమునగల శూరులను పొగడి తదుపరి దుర్యోధనుడు రెండువైపుల గల సేనలను లెక్కగట్టి తన సైన్యమే చాల గొప్పదని నుడుపుచున్నాడు –

10. అపర్యాప్తం తదస్మాకం బలం భీష్మాభిరక్షితమ్
పర్యాప్తం త్విదమేతేషాం బలం భీమాభిరక్షితమ్.

టీక:– తత్ = అట్టి, అస్మాకమ్ = మనయొక్క, బలమ్ = సైన్యము, భీష్మాభిరక్షితమ్ = భీష్మునిచేత బాగుగ రక్షింపబడుచున్నదై, అపర్యాప్తమ్ = అపరిమితముగనున్నది, ఏతేషామ్ = ఈ పాండవులయొక్క, ఇదమ్ = ఈ, బలంతు = సైన్యమన్ననో, భీమాభిరక్షితమ్ = భీమునిచేత కాపాడబడుచున్నదై, పర్యాప్తమ్ = పరిమితముగనున్నది.

తా:– అట్టిశూరులుకల మనసైన్యము భీష్మునిచే గాపాడ బడుచు అపరిమితముగ నున్నది. (అజేయమై యొప్పుచున్నది). పాండవులయొక్క ఈ సేనయో భీమునిచే రక్షింపబడుచు పరిమితముగనున్నది. (జయింప శక్యమైయున్నది.)

వ్యాఖ్య:— ఈ శ్లోకములోని 'అపర్యాప్తం', 'పర్యాప్తం' అను పదముల యర్థమందు భాష్యకారులలో మతభేదము కన్పట్టు చున్నది. ఆనందగిరి, శంకరానందులు మున్నగువారు 'అపర్యాప్త' పదమునకు అపరిమితమను అర్థమును సూచించిరి. శ్రీధరలు మున్నగువారు అసంపూర్ణము, అసమర్థము అను భావమును ప్రకటించిరి. కాని యిందు మొదటియర్థమే సమీచీనముగ తోచుచున్నది. ఏలననగా దుర్యోధను డిదివఱలో ఉద్యోగపర్వమందు ధృతరాష్ట్రునితోను (ఉ.54-60-70), భీష్మపర్వమున ద్రోణాచార్యునితోను (భీష్మ 51-4-6) తన సైన్యముయొక్క గొప్పతనమును గూర్చి మిక్కుటముగ శ్లాఘించి యుండెను. వారలను ఉత్సాహపఱచు నిమిత్త మావిధముగ నతడు చెప్పి యుండెను. ఇపుడును అదియే సందర్భము కనుక, మఱియొక విధముగ నాతడు చెప్పియుండడు. తన సైన్యమును కించపఱచుకొను అవకాశ మిచట లేదు. శ్లోకము యొక్క ధోరణి స్వపక్షమును కీర్తించునదిగనే యున్నది. కావున 'మన సైన్యము చాలకున్నది. పాండవ సైన్యము పరిపూర్ణముగనున్నది' అను నర్థ మిచట సందర్భోచితముగా లేదు. తన సైన్యమును శ్లాఘించుచు భీష్మపర్వమున (51-6) ఇదియే శ్లోకమును దుర్యోధనుడు ద్రోణాచార్యునకు చెప్పినవిషయమున్ను ఇచట గమనించ దగియున్నది.

''భీమాభిరక్షితమ్'' - కౌరవసేనకు భీష్ముడధిపతియై యున్నట్లు, పాండవసేనకు ధృష్టద్యుమ్ను డధిపతియై యుండ, ఇట 'భీమునిచే రక్షింపబడిన పాండవసేన' అని యేల చెప్పబడినది? ఇందులకు కారణము లివియైయుండ వచ్చును - (1) భీముడు ధార్తరాష్ట్రులనందఱిని వధించుటకు కృతనిశ్చయుడై యున్నందున దుర్యోధనుని చిత్తమున అతడే స్ఫురించియుండవచ్చును. (2) ధృష్టద్యుమ్నుడు పాండవసేనకు నాయకుడుగ నియమింపబడినను, సేననంతను కాపాడుచుండుటకు భీముడుకూడ నియోగింపబడెను. (3) మొదటి దినమున పాండవులచే రచింపబడిన వజ్రవ్యూహముయొక్క రక్షణ కొఱకు దాని యగ్రభాగమునందు భీముడుండెను. కావున సేనారక్షకుడుగ నాతడే దుర్యోధనునకు గన్పట్టియుండవచ్చును.

11. అయనేషు చ సర్వేషు యథాభాగమవస్థితాః
భీష్మ మేవాభిరక్షన్తు భవన్తస్సర్వ ఏవ హి.

టీక:— భవన్తః = మీరు, సర్వ ఏవ = అందఱున్ను, సర్వేషు = సమస్తములైన, అయనేషు చ = వ్యూహమార్గములందును, యథాభాగమ్ = వారివారి నియమితస్థానములలో, అవస్థితాః = ఉన్నవారై, భీష్మమేవ = భీష్మునే, అభిరక్షన్తుహి = అన్నిప్రక్కల కాపాడుదురుగాక!

తా:— మీరందఱున్ను వ్యూహమార్గములందు మీమీ నియమిత స్థానములందుండి భీష్మునే సర్వవిధముల కాపాడుచుండవలయును.

వ్యాఖ్య:— భీష్ముడు మహాపరాక్రమశాలి. తన్నుతాను రక్షించుకొనగలడు. అట్టిచో భీష్మునే సర్వవిధముల కాపాడుచుండుడని దుర్యోధను డేల వచింపవలయును? ఇందులకు కారణము గలదు. ద్రుపదుని పుత్రుడగు శిఖండి మొట్టమొదట స్త్రీరూపము గలిగియుండినందువలన, ఆతనితో యుద్ధము చేయనని భీష్ముడు ప్రతిజ్ఞచేసెను. కావున పాండవపక్షముననున్న శిఖండి ఎదురుగ వచ్చినచో భీష్ముడాతనితో తలపడకుండును. ఆ ఆపదను చూచుకొని శత్రువు లాతనిని వధింపవచ్చును. ఈ రహస్యమెఱింగి దుర్యోధనుడు వీరులందఱిని భీష్ముని యెదుటకు శిఖండి రాకుండులాగున సర్వవిధముల నాతనిని

సంరక్షించుచుం డుడని యాదేశించెను. భీష్ముడొకడు క్షేమముగనున్నచో - శత్రువు లనందఱిని పరిమార్చగల సామర్థ్య మాతనికి కలదుగనుక - తన సైన్యమంతయు క్షేమముగ నున్నట్లేయని భావించినావాడై దుర్యోధనుడు తన వీరులను పైవిధముగ నాజ్ఞాపించెను.

అ:- ఈ ప్రకారముగ దుర్యోధనుని వృత్తాంత మెఱింగించి సంజయుడు రణరంగమున తదుపరి జరిగిన సంఘటనలను వివరించుచున్నాడు -

12. తస్య సంజనయన్ హర్షం కురువృద్ధః పితామహః
సింహనాదం వినద్యోచ్చై శ్శంఖం దధ్మౌ ప్రతాపవాన్.

టీక:- ప్రతాపవాన్ = పరాక్రమవంతుడును, కురువృద్ధః = కౌరవులలో పెద్దయు, పితామహః = తాతయునగు భీష్ముడు, తస్య = ఆ దుర్యోధనునకు, హర్షమ్ = సంతోషమును, సంజనయన్ = కలుగుజేయుచు, ఉచ్చైః = బిగ్గరగా, సింహనాదమ్ = సింహగర్జనవంటి ధ్వనిని, వినద్య = చేసి, శంఖమ్ = శంఖమును, దధ్మౌ = ఊదెను.

తా:- పరాక్రమశాలియు, కురువృద్ధుడునగు భీష్మపితామహుడంతట దుర్యోధనున కుత్సాహము గలుగునటుల పెద్దగ సింహధ్వనిజేసి శంఖమును పూరించెను.

వ్యాఖ్య:- ప్రతాపవాన్ - పరశురాముడు మున్నగు మహాశక్తి సంపన్నులను గూడ జయింపగల్గినట్టి అమిత పరాక్రమము కలవాడు కనుక భీష్ముడు ప్రతాపవంతుడని ఇట పేర్కొనబడెను.

ప్రభువగు దుర్యోధనుడు శత్రుసైన్యమును జూచి ఒకింత కలవరపడినట్లు గమనించినవాడై యాతని హృదయ ముప్పొంగునట్లు చేయుటకై సేనాపతియగు భీష్ముడు శంఖమును బిగ్గరగానూదెను. సేనానాయకుడు శంఖనినాదముచేయుట యుద్ధారంభమునుగూడ సూచించును. కురువృద్ధః = కురువంశమున అప్పుడున్నవారిలో బాహ్లికుని తరువాత వయస్సునందు పెద్ద భీష్ముడే. కనుకనే పితామహుడనికూడ నాతడు పేర్కొనబడెను.

అ:- భీష్ముని యుద్ధోత్సాహమునుజూచి తక్కిన సైనికులున్ను శంఖాదులను పూరించిరని సంజయుడు వచించుచున్నాడు -

13. తతశ్శంఖాశ్చ భేర్యశ్చ పణవానకగోముఖాః
సహసైవాభ్యహన్యన్త స శబ్దస్తుములోఽభవత్.

టీక:- తతః = తరవాత, శంఖాశ్చ = శంఖములున్ను, భేర్యశ్చ = భేరులున్ను, పణవానక గోముఖాః = తప్పెటలు, పలకలు, ఊదుకొమ్ములున్ను, సహసైవ = తత్క్షణమే, అభ్యహన్యన్త = మ్రోగింపబడెను. సశబ్దః = ఆధ్వని, తుములః = నలుదెసలు వ్యాపించినదిగ, అభవత్ = ఆయెను.

తా:- భీష్ముడు శంఖారావము చేసినపిమ్మట కౌరవ సైన్యమందలి తక్కిన వారున్ను శంఖములను, భేరులను, తప్పెటలు మున్నగువానిని వెంటనే మ్రోగించిరి. ఆ శబ్దముచే దిక్కులు పిక్కటిల్లెను.

వ్యాఖ్య:- సేనాపతియొక్క శంఖధ్వని, సింహనాదము తక్కిన సైనికులలో ఉత్సాహమును రేకెత్తించుటచే వారున్ను ఒక్కుమ్మడిగ వివిధములగు రణధ్వనులను గావించిరి.

'నావారు, పాండవులు యుద్ధమునం దేమిచేసిరి?' అను ధృతరాష్ట్రుని ప్రశ్నను పురస్కరించుకొని ఇంతదనుక సంజయుడు కౌరవులపక్షమందలి వార్తల నెఱింగించెను. ఇక నిచటినుండి 5 శ్లోకములవఱకు పాండవులపక్షమందలి వృత్తాంతములను తెలియ చెప్పుచున్నాడు -

అ:- కృష్ణార్జునులు తమ తమ శంఖముల నూదిరను విషయమును తెలుపుచున్నాడు -

14. తతశ్శ్వేతైర్హయైర్యుక్తే మహతి స్యన్దనే స్థితౌ
మాధవః పాణ్డవశ్చైవ దివ్యౌ శంఖౌ ప్రదధ్మతుః.

టీక:- తతః = అటుపిమ్మట, శ్వేతైః = తెల్లనైన, హయైః = గుఱ్ఱములతో, యుక్తే = కూడిన, మహతి = గొప్పదియగు, స్యన్దనే = రథమునందు, స్థితౌ = ఉన్నట్టి, మాధవః = శ్రీకృష్ణుడున్ను, పాణ్డవశ్చైవ = అర్జునుడున్ను, దివ్యౌ = దివ్యములగు, శంఖౌ = (తమ తమ) శంఖములను, ప్రదధ్మతుః = గట్టిగ ఊదిరి.

తా:- పిమ్మట తెల్లని గుఱ్ఱములంబూన్చిన గొప్పరథము నందు గూర్చొనియున్న కృష్ణార్జున లిరువురును తమ తమ దివ్యములగు శంఖములను గట్టిగ ఊదిరి.

వ్యాఖ్య:- గీతయందు శ్రీకృష్ణపరమాత్మ రంగముమీదికి వచ్చినది ఇచ్చోటనే. తెల్లనిగుఱ్ఱములతో గూడిన అత్యద్భుతమైన దివ్యరథము నారోహించి నరనారాయణులు కృష్ణార్జునుల రూపమున ప్రత్యక్షమైరి. తెలుపుదనము సత్త్వగుణమును సూచించును. ధర్మమును ప్రతిబింబింప జేయును. దీనినిబట్టి ధర్మము (తత్ఫలితముగ) విజయము పాండవపక్షమునందే కలవని తెలియుచున్నది.

అర్జునునకు ఈ దివ్యరథమును, గాండీవమను ధనస్సును పూర్వము ఖాండవ దహనమునకు మెచ్చి అగ్నిదేవుడు ప్రసాదించెను. కావున మహాశక్తివంతములైనవి. తెల్లని గుఱ్ఱములు నాలుగున్ను గంధర్వరాజగు చిత్రరథుడు బహుమతిగా నొసంగిన నూఱు గుఱ్ఱములలోనివి. అవి భూమ్యాకాశములం దెచటనైనను సంచరింపగలవు. ఈ తెల్లగుఱ్ఱములు నాలుగున్ను నాలుగు వేదములనియు, కృష్ణార్జునులు పరమాత్మ జీవాత్మలనియు చెప్పుదురు.

''మాధవః'' - 'మా' అనగా లక్ష్మి 'ధవు' డనగా భర్త; లక్ష్మీపతియగు శ్రీకృష్ణపరమాత్మ శంఖమును పూరించి కౌరవపక్షమునుండి రాజ్యలక్ష్మిని స్వీకరించెనని సంజయుడు ధ్వనింపజేయుచున్నాడు.

కౌరవపక్షమున భీష్ముడు ప్రధానుడు. కాబట్టి ముందుగా నాతడే శంఖమును ఊదెను. అట్లే పాండవపక్షమున ముందుగా శ్రీకృష్ణమూర్తియే శంఖమును ఊదుటబట్టి, వారే ఆ పక్షమున ప్రధానులని, తక్కినవారలు నిమిత్తమాత్రులేయని స్పష్టమగుచున్నది.

''పాణ్డవః'' - అర్జునుడు. 'పాణ్డవానాం ధనంజయః' అని చెప్పబడినందువలన 'పాణ్డవ' శబ్దమునకు అర్జునుడను అర్థమే ఇట వివక్షితము.

అ:- ఇక నాలుగు శ్లోకములందు పాండవవీరులను, వారు పూరించిన శంఖములను పేర్కొనుచున్నాడు -

15. పాఞ్చజన్యం హృషీకేశో దేవదత్తం ధనంజయః
పౌండ్రం దధ్మౌ మహాశంఖం భీమకర్మా వృకోదరః.

16. అనన్త విజయం రాజా కున్తీపుత్రో యుధిష్ఠిరః
నకులః సహదేవశ్చ సుఘోషమణిపుష్పకౌ.

17. కాశ్యశ్చ పరమేష్వాసశ్శిఖణ్డీ చ మహారథః
ధృష్టద్యుమ్నో విరాటశ్చ సాత్యకిశ్చాపరాజితః.

18. ద్రుపదో ద్రౌపదేయాశ్చ సర్వశః పృథివీపతే
సౌభద్రశ్చ మహాబాహుశ్శంఖాన్ దధ్ముః పృథక్ పృథక్.

టీక:– పృథివీపతే = ఓ ధృతరాష్ట్రమహారాజా! హృషీకేశః = శ్రీకృష్ణుడు, పాఞ్చజన్యమ్ = పాంచజన్యమను శంఖమును, ధనంజయః = అర్జునుడు, దేవదత్తమ్ = దేవదత్తమను శంఖమును, భీమకర్మా = భయంకరకార్యముల నొనర్చు, వృకోదరః = భీముడు, పౌణ్డ్రమ్ = పౌండ్రమను, మహాశంఖమ్ = మహాశంఖమును, దధ్మౌ = ఊదెను, (అట్లే) కున్తీపుత్రః = కుంతీదేవి కుమారుడును, రాజా = రాజునునగు, యుధిష్ఠరః = ధర్మరాజు, అనన్తవిజయమ్ = అనన్తవిజయమను శంఖమును, నకులః = నకులుడు, సహదేవశ్చ = సహదేవుడున్ను, సుఘోషమణిపుష్పకౌ = సుఘోషము, మణిపుష్పకము అను శంఖములను (దధ్ముః = క్రమముగ ఊదిరి). (అదే విధమున) పరమేష్వాసః = గొప్పధనస్సుగల, కాశ్యశ్చ = కాశీరాజున్ను, మహారథః = మహారథుడగు, శిఖణ్డీచ = శిఖండియు, ధృష్టద్యుమ్నః = ధృష్టద్యుమ్నుడును, విరాటశ్చ = విరాటుడును, అపరాజితః = అపజయమునుబొందనివాడగు, సాత్యకిశ్చ = సాత్యకియు, ద్రుపదః = ద్రుపదుడును, ద్రౌపదేయాశ్చ = ద్రౌపదికుమారులగు ఉపపాండవులును, మహాబాహుః = గొప్పబాహువులుగల, సౌభద్రశ్చ = అభిమన్యుడును, సర్వశః = సేనయందంతట, పృథక్పృథక్ = వేఱువేఱుగా, శంఖాన్ = (తమతమ) శంఖములను, దధ్ముః = ఊదిరి.

తా:– శ్రీకృష్ణుడు పాంచజన్యమను శంఖమును ఊదెను. అర్జునుడు దేవదత్తమును ఊదెను. భయంకరకార్యములనొనర్చు భీముడు పౌండ్రమను గొప్ప శంఖమును ఊదెను. కుంతీసుతుడగు ధర్మరాజు అనంతవిజయమును, నకులుడు సుఘోషమును, సహదేవుడు మణిపుష్పకమును ఊదిరి. అట్లే గొప్పధనుస్సుగల కాశీరాజున్ను, మహారథుడగు శిఖండియు, ధృష్టద్యుమ్నుడును, విరాటుడును, అపజయము నొందనివాడగు సాత్యకియు, ద్రుపదుడును, ద్రౌపదీతనయులగు ఉపపాండవులును, గొప్పభుజబలముగల అభిమన్యుడును, సేనయందంతట వేఱువేఱుగా తమతమ శంఖములను ఊదిరి.

వ్యాఖ్య:– కృష్ణాదులు పూరించిన ఈ పాంచజన్యాది శంఖములు సామాన్యములు కావనియు, దివ్యములైనవనియు ఇదివఱకే చెప్పబడినది.

''పాఞ్చజన్యం'' – పంచజనుడను రాక్షసునియొక్క యెముకలచే నేర్పడినదగుటచే శ్రీకృష్ణుని శంఖమునకు పాంచజన్యమను పేరు కలిగినది. హృషీకేశుడు – హృషీకములనగా ఇంద్రియములు.

ఈశుడనగా అధిపతి. ఇంద్రియములకు అధిపతియై, సర్వసాక్షియైయుండు పరమాత్మయని అర్థము. ఆనందమునకు నిలయుడనియు మఱియొక అర్థము కలదు.

''ధనంజయః'' = రాజసూయయాగమునకు అనేక రాజులనుండి ధనమును సంపాదించి తెచ్చుటచేతను, లేక ధనమునుగూర్చిన ఆశను జయించినవాడగుట చేతను అర్జునునకు ధనంజయుడని పేరువచ్చినది.

వృకోదరః = వృకమనగా తోడేలు; దాని ఉదరమువంటి ఉదరముకలవాడు కనుకను, లేక అన్నిటిని భస్మముచేయు 'వృక' మను అగ్ని ఉదరమున కలవాడు కనుకను భీమునకు వృకోదరుడను పేరు ఏర్పడినది.

అ:– పాండవపక్షవీరులయొక్క ఆ శంఖధ్వనులవలన కలిగిన ఫలితమును వివరించుచున్నాడు -

19. స ఘోషో ధార్తరాష్ట్రాణాం హృదయాని వ్యదారయత్
నభశ్చ పృథివీం చైవ తుములో వ్యనునాదయన్.

టీక:– తుములః = అంతటను వ్యాపించినట్టి, స ఘోషః = ఆ ధ్వని, నభశ్చ = ఆకాశమును, పృథివీంచైవ = భూమిని, వ్యనునాదయన్ = మారుమ్రోగించుచు, ధార్తరాష్ట్రాణామ్ = దుర్యోధనాదుల యొక్క, హృదయాని = గుండెలను, వ్యదారయత్ = చీల్చివైచెను.

తా:– పాండవవీరుల శంఖముల యొక్క ఆ సంకులధ్వని భూమ్యాకాశములను దద్దరిల్లజేయుచు దుర్యోధనాదుల గుండెలను బ్రద్దలుచేసెను.

వ్యాఖ్య:– శ్రీకృష్ణాదులయొక్క శంఖధ్వనులు దుర్యోధనాదులయొక్క హృదయములను భేదించివేసెనని చెప్పుటచే వారల సగము ప్రాణములు అప్పుడే పోయినవనియు, వారికి ఉత్సాహము సన్నగిలినదనియు స్పష్టమగుచున్నది.

అ:– తదుపరి అర్జునుడు ఉత్సాహపూరితుడై శ్రీకృష్ణునితో పలికిన పలుకులను సంజయుడు (నాలుగు శ్లోకములద్వారా) తెలియజేయుచున్నాడు -

20. అథ వ్యవస్థితాన్ దృష్ట్వా ధార్తరాష్ట్రాన్ కపిధ్వజః
ప్రవృత్తే శస్త్రసమ్పాతే ధనురుద్యమ్య పాణ్డవః.

21. హృషీకేశం తదా వాక్యమిదమాహ మహీపతే

టీక:– మహీపతే = ఓ ధృతరాష్ట్రమహారాజా! అథ = అంతట, శస్త్రసమ్పాతే = ఆయుధ ప్రయోగము, ప్రవృత్తే *(సతి)* = ప్రారంభమగుచుండగా, కపిధ్వజః = హనుమంతుడు టెక్కెమందు గల, పాణ్డవః = అర్జునుడు, వ్యవస్థితాన్ = యుద్ధసన్నద్ధులై యున్న, ధార్తరాష్ట్రాన్ = కౌరవులను, దృష్ట్వా = చూచి, ధనుః = వింటిని, ఉద్యమ్య = చేబట్టి, తదా = ఆ సమయమున, హృషీకేశం = శ్రీకృష్ణునిగూర్చి, ఇదమ్ = ఈ, వాక్యమ్ = మాటను, ఆహ = పలికెను.

తా:– ఓ ధృతరాష్ట్రమహారాజా! అటుపిమ్మట రణరంగమున ఆయుధములు ప్రయోగింపబడబోవుచుండగా కపిధ్వజుడగు అర్జునుడు యుద్ధసన్నద్ధులైయున్న కౌరవులను జూచి ధనస్సును చేబూని శ్రీకృష్ణునితో నిట్లు పలికెను -

వ్యాఖ్య:– ''కపిధ్వజుడు'' – అర్జునుని రథముయొక్క టెక్కెముపై హనుమంతుడుండుటచే అర్జునునకు కపిధ్వజుడను పేరు వచ్చినది. భీముని ప్రార్థన ననుసరించి ఆంజనేయుడు యుద్ధమున పాండవులకు విజయము కలుగునిమిత్తము అర్జునుని రథము యొక్క టెక్కెముపై తాను గూర్చుండులాగున వరమిచ్చి యుండెను. (భారతము – అరణ్య, 151 అ)

అర్జున ఉవాచ :–

సేనయోరుభయోర్మధ్యే రథం స్థాపయ మేఽచ్యుత.

22. యావదేతాన్నిరీక్షేఽహం యోద్ధుకామానవస్థితాన్
కైర్మయా సహ యోద్ధవ్యమస్మిన్ రణసముద్యమే.

అర్జునుడు చెప్పెను –

టీక:– అచ్యుత – ఓ కృష్ణా! అస్మిన్ = ఈ, రణసముద్యమే = యుద్ధారంభమునందు, మయా = నాచేత, కైఃసహ = ఎవరితో, యోద్ధవ్యమ్ = యుద్ధము చేయబడవలసియున్నదో, యోద్ధు కామాన్ = యుద్ధము చేయగోరినవారలై, అవస్థితాన్ = (ఇచట) నిలబడియున్న, ఏతాన్ = (అట్టి) వీరిని, యావత్ = ఎంతలో, అహమ్ = నేను, నిరీక్షే = చూడగలనో, (తావత్ = అంతలో), ఉభయోః సేనయో = రెండుసేనలయొక్క, మధ్యే = నడుమ, మే = నా యొక్క, రథమ్ = రథమును, స్థాపయ = నిలబెట్టుము.

తా:– అర్జునుడు చెప్పెను – ఓ కృష్ణా! ఈ యుద్ధారంభమునందు నేనెవరితో పోరుసల్పవలయునో, అట్టి ఈ యుద్ధాభిలాషులను ఎచటినుండి నేను చక్కగ జూడగల్గుదునో రెండుసేనల మధ్య అచ్చోట నారథమును నిలబెట్టుడు.

వ్యాఖ్య:– శత్రువులతో తలపడుటకు ముందుగా, శత్రుపక్షమున ఎందఱు కలరో, ఎవరెవరు కలరో, వారందరు ఏప్రకారముగనున్నారో అంతయు గమనించుట ఉత్తమ యోధుని లక్షణము. కనుకనే అర్జునుడు వారలను చక్కగ జూచుటకై రథమును ఉభయ సేనల మధ్యకు తీసికొనిపొమ్మని శ్రీకృష్ణునకు జెప్పెను.

''అచ్యుత'' – చ్యుతిలేనివాడు అచ్యుతుడు. అనగా నాశములేనివాడు, లేక స్వస్వరూపమునుండి చలింపనివాడు – అని అర్థము. లేక తన్నాశ్రయించినవారిని సంసార సముద్రమున చ్యుతినొందింపకుండ చూచువాడనియు అర్థము చెప్పవచ్చును. తమతమ ఆధ్యాత్మికసాధనలయందు చ్యుతి లేనివారు మాత్రమే అచ్యుతుని జేరగలరు. కావున అచ్యుతుని జేరదలంచువారు తమ సాధనలయం దేలాటి చ్యుతి, లోపము కలుగనీయక చూడవలయును.

23. యోత్స్యమానానవేక్షేఽహం య ఏతేఽత్ర సమాగతాః
ధార్తరాష్ట్రస్య దుర్బుద్ధేర్యుద్ధే ప్రియచికీర్షవః.

టీక:– దుర్బుద్ధేః = దుష్టబుద్ధిగల, ధార్తరాష్ట్రస్య = దుర్యోధనునకు, యుద్ధే = యుద్ధమునందు, ప్రియచికీర్షవః = ప్రియము చేయగోరినవారై, యే ఏతే = ఏవీరులు, అత్ర = ఇక్కడ, సమాగతాః = చేరియున్నారో, (తాన్ = ఆ) యోత్స్యమానాన్ = యుద్ధముచేయబోవుచున్న వారిని, అహమ్ =నేను, అవేక్షే = చూచెదను.

తా:– దుష్టబుద్ధిగల దుర్యోధనునకు యుద్ధమున ప్రియమొనగూర్పనెంచి ఇచట చేరియున్నట్టి ఈ యోధులను నేను చూచెదను.

వ్యాఖ్య:– 'దుర్బుద్ధేః' - దుర్యోధనుడు పాండవుల కిదివఱలో నెన్నియో అపచారములు చేసెను. తుట్టతుదకు న్యాయముగ వారికి దక్కవలసిన రాజ్యమును గూడ లాగుకొని నానాహింసలు పెట్టజొచ్చెను. ఇదియంతయు మనసున నిడుకొనియే అర్జునుడాతనిని దుర్బుద్ధియని పేర్కొనెను. 'బుద్ధినాశాత్ప్రణశ్యతి --' బుద్ధి చెడినచో మనుజుడు నశించి పోవును. అని గీతయందు భగవానుడు తెలిపియున్నారు. దీనిని బట్టి దుర్యోధనునకు మున్ముందు కలుగబోవు నాశము ప్రారంభముననే 'దుర్బుద్ధి' యను పదముచే సూచింపబడినదని మన మూహింపవచ్చును. మఱియు ఎవరెవరి బుద్ధి శుద్ధత్వము లేక అవగుణములతో గూడియుండునో, అట్టివారు జీవితరంగమున దుర్యోధనునివలె అపయశస్సు, అపజయము, వినాశము తప్పక బొందగలరు. కావున సద్బుద్ధినే ఆశ్రయించవలెనుగాని 'దుర్బుద్ధి' నిగాదు.

''ప్రియచికీర్షవః'' - దుష్టశీలుడగు దుర్యోధనునకు ప్రియముచేయ దలంచిన వారందఱును యుద్ధమున మడసిరి. పాపమును ప్రోత్సహించుటకూడ మహాపాపము. కావున దుర్యోధనునివలె దుర్బుద్ధి నాశ్రయించుటగాని, అతని పక్షమువారివలె నద్దానిని ప్రోత్సహించుటగాని ఎన్నటికిని తగదు.

అ:– అర్జునుని యా వాక్యములను విని శ్రీకృష్ణు డేమిచేసెనో తెలుపబడుచున్నది -

సంజయ ఉవాచ :–

24. ఏవముక్తో హృషీకేశో గుడాకేశేన భారత
సేనయోరుభయోర్మధ్యే స్థాపయిత్వా రథోత్తమమ్.

25. భీష్మద్రోణప్రముఖతస్సర్వేషాం చ మహీక్షితాం
ఉవాచ పార్థ పశ్యైతాన్ సమవేతాన్ కురూనితి.

సంజయ ఉవాచ = సంజయుడు చెప్పెను -

టీక:– భారత = భరతవంశమున జనించిన ఓ ధృతరాష్ట్రమహారాజా! ఏవమ్ = ఈ ప్రకారముగ, గుడాకేశేన = అర్జునునిచేత, ఉక్తః = చెప్పబడిన, హృషీకేశః = శ్రీకృష్ణుడు, ఉభయోః సేనయోః = రెండుసేనలయొక్క, మధ్యే = నడుమను, భీష్మద్రోణప్రముఖతః = భీష్మద్రోణుల కెదురుగను, సర్వేషాం మహీక్షితాం (ప్రముఖతః) చ = అందఱు రాజుల కెదురుగను, రథోత్తమమ్ = శ్రేష్ఠమగు రథమును, స్థాపయిత్వా = నిలబెట్టి, పార్థ = ఓ అర్జునా!, సమవేతాన్ = చేరియున్న, ఏతాన్ = ఈ, కురూన్ = కౌరవులను, పశ్య = చూడుము, ఇతి = అని, ఉవాచ = చెప్పెను.

తా:– సంజయ డిట్లు పలికెను - ఓ ధృతరాష్ట్రమహారాజా! అర్జును డిట్లు చెప్పగా నంతట శ్రీకృష్ణుడు ఉత్తమమగు ఆ రథమును రెండుసేనలమధ్య భీష్మద్రోణులకును, ఎల్లరాజులకును ఎదుట నిలిపి 'అర్జునా! ఈ చేరియున్న కౌరవులను జూడుము!' అని చెప్పెను.

వ్యాఖ్య:– 'గుడాకేశః = నిద్రను జయించినవాడు, తమోగుణమును నిర్జించినవాడు.

అతిజాగరూకుడని యర్థము. అధ్యాత్మబోధయొక్క శ్రవణమునకు ఏకాగ్రత, ప్రమాద రాహిత్యము అత్యవసరములు. అట్టి సల్లక్షణములు గీతాబోధ రూప పరమార్థవిద్యను శ్రవణముచేయనున్న అర్జునునియందు కలవని 'గుడాకేశ' పదము నిరూపించుచున్నది. 'కురూన్' = 'కౌరవులను' జూడుము అని శ్రీకృష్ణు డర్జునునకు చెప్పిరి. కౌరవులందరును అర్జునునకు అతిసమీపబంధువులే. కావున ఏ స్వజనమును జూచి అర్జునుని చిత్తము శోకసంవిగ్నము కానున్నదో అట్టివారి కట్టెదుటనే పరమాత్మ రథమును నిలబెట్టిరి. గీతోపదేశమునకు క్షేత్ర మిచటనే తయారగుచున్నది. రథము నచ్చోట నిలుపుటద్వారా గీతాశాస్త్రమావిర్భవించుటకు అనువైన పరిస్థితిలో శ్రీకృష్ణు డర్జునుని ప్రవేశపెట్టుచున్నారు. గీతావిర్భావము సర్వజీవుల మహద్భాగ్యమే యగునుగదా!

అ:– శ్రీకృష్ణుని యా వాక్యమును విని అర్జును డేమి చేసెనో సంజయుడు చెప్పుచున్నాడు –

26. తత్రాపశ్యత్స్థితాన్ పార్థః పితౄనథ పితామహాన్
ఆచార్యాన్ మాతులాన్ భ్రాతౄన్ పుత్రాన్ పౌత్రాన్ సఖీంస్తథా.
27. శ్వశురాన్ సుహృదశ్చైవ సేనయోరుభయోరపి

టీక:– అథ = పిమ్మట, పార్థః = అర్జునుడు, తత్ర = అచ్చట, ఉభయోః సేనయోః అపి = రెండుసేనలయందును, స్థితాన్ = ఉన్నట్టి, పితౄన్ = తండ్రులను, పితామహాన్ = తాతలను, ఆచార్యాన్ = గురువులను, మాతులాన్ = మేనమామలను, భ్రాతౄన్ = అన్నదమ్ములను, పుత్రాన్ = కొడుకులను, పౌత్రాన్ = మనుమలను, సఖీన్ = స్నేహితులను, తథా = అటులనే, శ్వశురాన్ = మామలను, సుహృదశ్చైవ = హితముగోరువారినిన్ని, అపశ్యత్ = చూచెను.

తా:– తదుపరి అర్జును డచట రెండు సేనలయందును నిల్చియున్నట్టి తండ్రులను, తాతలను, గురువులను, మేనమామలను, అన్నదమ్ములను, కొడుకులను, మనుమలను, స్నేహితులను, మామలను, హితైషులను – (అందరిని) చూచెను.

వ్యాఖ్య:–

తండ్రులు	–	భూరిశ్రవస్సు మొదలైనవారు
తాతలు	–	భీష్ముడు మొదలైనవారు.
గురువులు	–	ద్రోణాచార్యులు మొదలైనవారు.
మేనమామలు	–	శల్యుడు మొదలైనవారు.
అన్నదమ్ములు	–	దుర్యోధనుడు మొదలైనవారు.
కొడుకులు	–	దుర్యోధనపుత్రుడగు లక్ష్మణుడు మున్నగువారు.
మనుమలు	–	లక్ష్మణపుత్రుడు మున్నగువారు.
స్నేహితులు	–	అశ్వత్థామ మొదలైనవారు.
మామలు	–	ద్రుపదుడు మున్నగువారు.
హితైషులు	–	కృతవర్మ మున్నగువారు.

'ఉభయసేనలయందు' అని చెప్పుటవలన తన సైన్యమందలి జనులనుగూడ అర్జునుడు చూచెనని యర్థము.

అ:– ఈ ప్రకారముగ ఇరుపక్షములందలి సైనికులను జూచి అటుపిమ్మట అర్జునుడేమి చేసెనో చెప్పుచున్నాడు –

తాన్సమీక్ష్య స కౌన్తేయస్సర్వాన్ బన్ధూనవస్థితాన్.

28. కృపయా పరయాఽఽవిష్టో విషీదన్నిదమబ్రవీత్

టీక:– సఃకౌన్తేయః = ఆ అర్జునుడు, అవస్థితాన్ = (యుద్ధసన్నద్ధులై) నిలిచియున్న, తాన్ = ఆ, సర్వాన్‌బన్ధూన్ = బంధువులందఱిని, సమీక్ష్య = బాగుగచూచి, పరయా = అధికమైన, కృపయా = కనికరముతో, ఆవిష్టః = కూడినవాడై, విషీదన్= దుఃఖించుచు, ఇదమ్ = ఈ చెప్పబోవు వాక్యమును, అబ్రవీత్ = పలికెను.

తా:– అర్జునుడు యుద్ధభూమియందు నిలబడియున్న ఆబంధువులందఱిని బాగుగ పరికించి దయార్ద్రహృదయుడై, దుఃఖించుచు నిట్లు పలికెను –

వ్యాఖ్య:– 'కృప' యనగా దయ, కరుణ, కనికరము, జాలి – అని యర్థము. అది గొప్ప సుగుణమే. కాని చూపవలసినచోట చూపినచో నది శోభించును. అధర్మమున కియ్యకొనిన కౌరవులపై అర్జునుడు కనికరము గలవాడాయెను. వీరందఱు 'నావారు, నా బంధువులు' అను మమత్వబుద్ధి అతని కుదయించెను. 'వీరి నెట్లు చంపుదును' అను దిగులు కలిగెను. క్షత్రియుడైన అర్జునునకు యుద్ధసమయమున ఆసుగుణము శోభించలేదు. ఏలననగా, ఆ కృపను చూపరానివారిపై చూపుటకు, చూపదగని సమయమున చూపుటకు నాతడు ప్రారంభించెను. ఈ దోషమునే గీతాతత్త్వ ప్రబోధముచే శ్రీకృష్ణమూర్తి అర్జునుని హృదయమునుండి తొలగించుచున్నారు.

''విషీదన్'' – 'దుఃఖించుచు' అని చెప్పుటవలన ఎంతటి శారీరకబలము, భౌతిక శక్తి సామర్థ్యము లున్నప్పటికిని అవిద్య తొలగనిచో మనుజుడు ఒక్క క్షణములో క్రుంగి పోగలడని ఋజువగుచున్నది. అర్జునుడు మహాశక్తిమంతుడు. పెక్కు దివ్యములగు అస్త్రశస్త్రములు కలవాడు. అయినను అజ్ఞాన మావరించినపుడు బాలుని చందమున శక్తివిహీనుడై దుఃఖింప మొదలిడెను. మనోవ్యాధికి చికిత్సచేయనిచో శరీర మెంత సౌష్ఠవముగ నున్నను చింతవీడదు. కావున ఆత్మజ్ఞానముచే అవిద్య పూర్తిగ తొలగునపుడు మాత్రమే జీవునకు నిరతిశయానందము, దుఃఖరాహిత్యము సిద్ధించగలవు. అర్జునుడంతటివాడే అవిద్యచే దుర్బలత్వమును బొందగా. ఇక సామాన్యుల విషయము వేఱుగ చెప్పవలెనా? కావున అధ్యాత్మవిద్యద్వారా మనోజయము, తద్ద్వారా మనశ్శాంతి పొందుట ప్రతిజీవికిని ప్రధానకర్తవ్యమై యున్నది. అర్జునుని దీనస్థితిని జూచి ఇట్టి ఆత్మవిద్యనే శ్రీకృష్ణమూర్తి యాతనికి బోధించెను.

అ:– అర్జునుడు శ్రీకృష్ణపరమాత్మతో తన దీనపరిస్థితిని విన్నవించుకొనుచున్నాడు –

అర్జున ఉవాచ :–

దృష్ట్వేమం స్వజనం కృష్ణ యుయుత్సుం సముపస్థితమ్.

29. సీదన్తి మమ గాత్రాణి ముఖం చ పరిశుష్యతి
వేపథుశ్చ శరీరే మే రోమహర్షశ్చ జాయతే.

30. గాణ్డీవం స్రంసతే హస్తాత్త్వక్చైవ పరిదహ్యతే
న చ శక్నోమ్యవస్థాతుం భ్రమతీవ చ మే మనః.

అర్జున ఉవాచ = అర్జునుడు చెప్పెను.

టీక:– కృష్ణ = ఓ కృష్ణమూర్తీ! యుయుత్సుమ్ = యుద్ధముచేయుటకొఱకు, సముపస్థితమ్ = సమకూడియున్న, ఇమమ్ = ఈ, స్వజనమ్ = బంధుజనమును, దృష్ట్వా = చూచి, మమ = నా యొక్క, గాత్రాణి = అవయవములు, సీదన్తి = శిథిలములగుచున్నవి, ముఖంచ = నోరున్ను, పరిశుష్యతి = ఎండుకొనిపోవుచున్నది, మే = నాయొక్క, శరీరే = శరీరమునందు, వేపథుశ్చ = వణకున్ను, రోమహర్షశ్చ = గగుర్పాటున్ను, జాయతే = కలుగుచున్నది, గాణ్డీవమ్ = గాండీవమను నాయొక్క ధనస్సు, హస్తాత్ = చేతినుండి, స్రంసతే = జారిపోవుచున్నది, త్వక్చైవ = చర్మమున్ను, పరిదహ్యతే = మండుచున్నది, అవస్థాతుం = నిలుచుటకైనను, న చ శక్నోమి = శక్తిలేనివాడుగ నున్నాను, మే = నా యొక్క, మనః = మనస్సు, భ్రమతీవ చ = గిఱ్ఱున తిరుగుచున్నట్లున్నది.

తా:– అర్జునుడు చెప్పెను - ఓ కృష్ణమూర్తీ! యుద్ధము చేయుటకై ఇచట సమకూడిన ఈ బంధుజనులను జూచి నా అవయవములు పట్టుదప్పుచున్నవి; నోరెండుకొని పోవుచున్నది; శరీరమందు వణకు పుట్టుచున్నది; గగుర్పాటు కలుగుచున్నది; గాండీవము చేతినుండి జారిపోవుచున్నది; చర్మము మండు చున్నది; నిలబడుటకైనను నాకు శక్తి లేకున్నది; మనస్సు గిఱ్ఱున తిరుగుచున్నది.

వ్యాఖ్య:– ఈ శ్లోకములందు అర్జునున కాసమయమున గలిగిన శారీరక మానసిక వికారములు తెలుపబడినవి. ఇవియన్నియు భయమునకు, అధైర్యమునకు, నిరుత్సాహమునకు చిహ్నములు. యుద్ధమనిగాని శత్రుసంహారమనినగాని లెక్కపెట్టని అర్జునుడు, ఎన్నియో సంగ్రామములందు విజయముగాంచియున్న అర్జును డీ సమయమున ఏల నిరుత్సాహపడవలెను? అతని శరీరబలమునకు, భౌతికశక్తికి ఏలోటును లేదు. కాని మానసికముగ నాతడు గొప్ప దెబ్బతినెను. దేనిచేత? వీరు 'నావారు' (స్వజనం), వీరి నెట్లు చంపుదును?.... అను మనస్తత్త్వము గలిగియుండుటచేత. ఇదియే మమకారము. ఈ మమకార మర్జునుని పీడించుటబట్టియే 'స్వజనం స్వజనం' అని పదే పదే యిట్లు కలవరించుట మొదలిడెను - ''దృష్ట్వేమం స్వజనం కృష్ణ; హత్వాస్వజన మాహవే; స్వజనం హి కథం హత్వా ...'' ఈ మమకారమే అర్జుననకు పట్టిన రోగము. దానికి ఆత్మజ్ఞానమే సరియైన మందు. దానినే శ్రీకృష్ణమూర్తి అర్జునున కిపుడు ప్రసాదించబోవుచున్నారు.

అ:– యుద్ధవిముఖతకు అర్జునుడు తన కారణములను శ్రీకృష్ణునకు దెల్పుచున్నాడు -

31. నిమిత్తాని చ పశ్యామి విపరీతాని కేశవ
న చ శ్రేయోఽనుపశ్యామి హత్వా స్వజనమాహవే.

టీక:– కేశవ = ఓ కృష్ణమూర్తీ!, విపరీతాని = అనర్థసూచకములగు, నిమిత్తాని చ =

శకునములనుగూడ, పశ్యామి, = చూచుచున్నాను, ఆహవే = యుద్ధమున, స్వజనమ్ = బంధువులను, హత్వా = చంపి, అను = అటుపిమ్మట, శ్రేయః = శ్రేయస్సును, న పశ్యామి = చూడజాలకున్నాను.

తా:— ఓ కృష్ణమూర్తీ! (పెక్కు) అపశకునములను సహితము చూచుచున్నాను. యుద్ధమునందు బంధువులను చంపినవెనుక పొందబోవు లాభమెద్దియో నాకు గనుపించుటలేదు.

32. న కాఙ్క్షే విజయం కృష్ణ న చ రాజ్యం సుఖాని చ
కిం నో రాజ్యేన గోవిన్ద కిం భోగైర్జీవితేన వా.

టీక:— కృష్ణ = ఓ కృష్ణా!, విజయమ్ = విజయమును, న కాఙ్క్షే = కోరను, రాజ్యం చ = రాజ్యమును, సుఖాని చ = సుఖములను, న (కాఙ్క్షే) = కోరను, గోవిన్ద = ఓ కృష్ణా, నః = మనకు, రాజ్యేన = రాజ్యముతో, కిమ్ = ఏమి (ప్రయోజనము)?, భోగైః = భోగములతోగాని, జీవితేన వా = లేక జీవితముతోగాని, కిమ్ = ఏమి (ప్రయోజనము)?

తా:— కృష్ణా! నేను విజయమునుగాని, రాజ్యమునుగాని, సుఖములనుగాని కోరను. రాజ్యముతోగాని, భోగములతోగాని జీవితముతోగాని మనకేమి ప్రయోజనము?

వ్యాఖ్య:— వైరాగ్యముకలవానికే ఆత్మజ్ఞానము (బ్రహ్మ జ్ఞానము) నుపదేశింపవలయునను శాస్త్రనియమము కలదు. అయితే అధ్యాత్మజ్ఞానమయమగు గీతాశాస్త్రమును శ్రవణము చేయబోవుచున్న అర్జునున కట్టి వైరాగ్యము కలదా? ఆతడు జ్ఞానమున కధికారియా? అను సంశయము లీ శ్లోకముచే నివారితములగుచున్నవి. ఏదియో యొక విధముగ అర్జునునకు తీవ్రవిరక్తి జనించినది. ప్రాపంచిక సుఖముల యెడల రోతకలిగినది. రాజ్యమును, భోగములను నతడు తృణప్రాయముగ నెంచెను. వెయ్యేల, మూడులోకములు తనకు సమర్పింపబడినను అక్కరలేద★ను నిర్ణయమునకు వచ్చెను. ఇట్టి తీవ్రవైరాగ్యోత్పత్తి కాలమే బ్రహ్మవిద్యాబోధనకు తగిన సుమూహూర్తము. కనుకనే శ్రీకృష్ణమూర్తి అర్జునున కిదివఱకెన్నడును బోధింపక, వైరాగ్యము, భోగవిగర్హణత్వము హృదయమున లెస్సగ ప్రజ్వలించిన ఆ యుద్ధసమయముననే అదనుజూచి పరమార్థతత్త్వమును బోధించెను.

33. యేషామర్థే కాఙ్క్షితం నో రాజ్యం భోగాః సుఖాని చ
త ఇమేఽవస్థితా యుద్ధే ప్రాణాం స్త్యక్త్వా ధనానిచ.

34. ఆచార్యాః పితరః పుత్రా స్తథైవ చ పితామహాః
మాతులాశ్శ్వశురాః పౌత్రాస్స్యాలాస్సమ్బన్ధిన స్తథా.

టీక:— నః = మనకు, రాజ్యం = రాజ్యమును, భోగాః = భోగములును, సుఖానిచ = సుఖములున్ను, యేషామర్థే = ఎవరికొఱకు, కాఙ్క్షితమ్ = కోరబడినవో, తే = అట్టి, ఆచార్యాః = గురువులు, పితరః = తండ్రులు, పుత్రాః = కొడుకులు, తథైవచ = అట్లే, పితామహాః = తాతలు, మాతులాః = మేనమామలు, శ్వశురాః = మామలు, పౌత్రాః = మనుమలు, స్యాలాః = బావమఱదులు, తథా =

★ అపి త్రైలోక్య రాజ్యస్య హేతోః కిం ను మహీకృతే.

ఆప్రకారమే, సంబన్ధినః = సంబంధము కలవారు, ఇమే = వీరెల్లరును, ప్రాణాన్ = ప్రాణములను, ధనానిచ= ధనములనుకూడ, త్యక్త్వా = విడిచి, యుద్ధే = యుద్ధమునందు, అవస్థితాః = నిలబడియున్నారు.

తా:– ఎవరి నిమిత్త మీ రాజ్యమును, భోగములను, సుఖములను మనము కోరుదుమో, అట్టి గురువులు, తండ్రులు, కొడుకులు, తాతలు, మేనమామలు, మామలు, మనుమలు, బావమఱదులు, సంబంధులు - ఎల్లరును ప్రాణములమీద, ధనములమీద ఆశ వదలుకొని ఈ రణరంగములో వచ్చి నిలబడియున్నారు.

35. ఏతాన్న హన్తుమిచ్ఛామి ఘ్నతోఽపి మధుసూదన
అపి త్రైలోక్యరాజ్యస్య హేతోః కిం ను మహీకృతే.

టీక:– మధుసూదన = ఓ కృష్ణా! ఘ్నతోఽపి = (నన్ను) చంపువారలైనను, ఏతాన్ = వీరిని, త్రైలోక్యరాజ్యస్యహేతోః = మూడులోకముల రాజ్యాధిపత్యముకొఱకైనను, హన్తుం = చంపుటకు, నేచ్ఛామి = ఇష్టపడను, మహీకృతే = భూలోకరాజ్యముకొఱకు, కిం ను = (ఇక) చెప్పవలసినదేమి?

తా:– ఓ కృష్ణా! నన్ను చంపువారలైనను వీరిని ముల్లోకముల రాజ్యాధిపత్యము కొఱకైనను నేను చంపనిచ్ఛగింపను. ఇక భూలోక రాజ్యముకొఱకు వేఱుగచెప్పవలెనా?

వ్యాఖ్య:– ''మధుసూదనః'' - మధువను రాక్షసుని జంపుటచే శ్రీకృష్ణునకు మధుసూదనుడను పేరువచ్చినది.

36. నిహత్య ధార్తరాష్ట్రాన్నః కా ప్రీతిస్స్యా జ్జనార్దన
పాపమేవాశ్రయేదస్మాన్ హత్వైతానాతతాయినః.

టీక:– జనార్దన = ఓ కృష్ణా! ధార్తరాష్ట్రాన్ = దుర్యోధనాదులను, నిహత్య = చంపి, నః = మనకు, కాప్రీతిః = ఏమి సంతోషము, స్యాత్ = కలుగును, ఆతతాయినః = దుర్మార్గులగు, ఏతాన్ = వీరిని, హత్వా = చంపిన, అస్మాన్ = మనలను, పాపమేవ = పాపమే, ఆశ్రయేత్ = పొందును.

తా:– ఓ కృష్ణా! దుర్యోధనాదులను చంపుటచే మనకేమి సంతోషము కలుగును? దుర్మార్గులైనను వీరిని చంపుటవలన మనకు పాపమే కలుగును.

వ్యాఖ్య:– ''ఆతతాయినః'' = మహాపాపములు చేయువారు:- (1) ఇంటికి నిప్పంటించువాడు (2) విషము బెట్టువాడు (3) ఆయుధమును ధరించి హింసించువాడు (4) ధనము నపహరించువాడు (5) భూమిని ఆక్రమించువాడు (6) ఇతరుల భార్యలను హరించువాడు - అను నీయార్గురును ఆతతాయు లనబడుదురు★. (దుర్యోధనాదు లీ యాఱు రకముల పాపములను జేసినవారే)

37. తస్మాన్నార్హా వయం హన్తుం ధార్తరాష్ట్రాన్ స్వబాన్ధవాన్@
స్వజనం హి కథం హత్వా సుఖినస్స్యామ మాధవ.

★ అగ్నిదో గరదశ్చైవ శస్త్రపాణిర్ధనాపహః
క్షేత్రదారాపహర్తా చ షడేతే హ్యాతతాయినః. (వసిష్ఠస్మృతి 3-16)

@ సబాన్ధవాన్ - (పాఠాంతరము)

టీక:– మాధవ = ఓ కృష్ణా!, తస్మాత్ = అందువలన, స్వబాన్ధవాన్ = మనబంధువులగు, ధార్తరాష్ట్రాన్ = దుర్యోధనాదులను, హన్తుం = చంపుటకు, వయం = మనము, నార్హాః = తగినవారముకాము, స్వజనం = మనవారిని, హత్వా = చంపి, సుఖినః = సుఖవంతులము, కథం = ఎట్లు, స్యామ హి = కాగలము?

తా:– ఓ కృష్ణా! కావున మన బంధువులగు దుర్యోధనాదులను చంపుటకు మనము తగము. మనవారిని చంపి మన మెట్లు సుఖపడగలము?

వ్యాఖ్య:– 'స్వ, స్వ' అని అర్జునుడు కలవరించుచున్నాడు (స్వబాన్ధవాన్, స్వజనం...) 'నాది' యను మమకారభావ మతనికి గట్టిగ పాతుకొనిపోయినది. 'నేను, నాది' (అహంకార, మమకారములు) యను నీరెండును జీవునకు మోక్షమార్గమున మహా ప్రతిబంధకములై యున్నవి. 'ఈ దేహమే నేను' అని యనుకొనునంతకాలము నిట్టి భావములు జనులను వదలలేవు. కనుకనే శ్రీకృష్ణపరమాత్మ అర్జునుని ఈ దేహాభిమానమును 'నీవు ఆత్మవేగాని దేహముకాదు' అను అఖండ జ్ఞానోపదేశముద్వారా తొలగించివేయనున్నారు.

38. యద్యప్యేతే న పశ్యన్తి లోభోపహతచేతసః
కులక్షయకృతం దోషం మిత్రద్రోహే చ పాతకమ్.

39. కథం న జ్ఞేయమస్మాభిః పాపాదస్మాన్నివర్తితుమ్
కులక్షయకృతం దోషం ప్రపశ్యద్భిర్జనార్దన.

టీక:– జనార్దన = ఓ కృష్ణా!, లోభోపహతచేతసః = రాజ్యలోభముచే చెడిన మనస్సులు గల, ఏతే = ఈ దుర్యోధనాదులు, కులక్షయకృతమ్ = వంశనాశనమువలన గలుగు, దోషమ్ = దోషమును, మిత్రద్రోహే = మిత్రద్రోహమునందలి, పాతకం చ = పాపమును, యద్యపి న పశ్యన్తి = తెలిసికొనకపోయినను, కులక్షయకృతమ్ = కులనాశనమువలన గలుగు, దోషమ్ = దోషమును, ప్రపశ్యద్భిః = చక్కగా తెలిసికొనుచున్న, అస్మాభిః = మనచేత, అస్మాత్ పాపాత్ = ఈ పాపమునుండి, నివర్తితుమ్ = తొలుగుటకు, కథమ్ = ఎట్లు, నజ్ఞేయమ్ = తెలియబడదు?

తా:– ఓ కృష్ణా! రాజ్యలోభముచే భ్రష్టచిత్తులైన దుర్యోధనాదులు వంశనాశనమువలన గలుగు దోషమును, మిత్రద్రోహమువలన గలుగు పాపమును ఒకవేళ యెఱుగకున్నను, ఆ రెండిటిని బాగుగ తెలిసినట్టి మన మేల యీ పాపకృత్యమునుండి విరమింపగూడదో అర్థము కాకున్నది.

వ్యాఖ్య:– ''లోభోపహతచేతసః'' = లోభముచే గొట్టబడిన చిత్తముగలవారు (దుర్యోధనాదులు) కామక్రోధ లోభములను దుష్టత్రయములో లోభము చోటు సంపాదించుకొన గల్గినది. ఈ మూడిటిని నరకద్వారములుగ మున్ముందు భగవానుడు వర్ణించిచెప్పుదురు★. ఆ దుర్గుణములు చిత్తమును కలుషితముగ నొనర్చును. ఆ లోభాదుల నాశ్రయించుటవలన దుర్యోధనాదుల మానసము బాగుగ దెబ్బతినిపోయినది. కనుకనే లోభోపహతచేతస్కులని వారు పిలువబడిరి. శ్రేయఃకాములు ఆ దుర్గుణములను దరికిజేర్చరాదు.

అ:– అర్జునుడు తన వాదమును కొనసాగించుచున్నాడు –

★ త్రివిధం నరకస్యేదం ద్వారం నాశనమాత్మనః
కామక్రోధస్తథా లోభస్తస్మాదేతత్త్రయం త్యజేత్. (16-21)

40. కులక్షయే ప్రణశ్యన్తి కులధర్మాస్సనాతనాః
ధర్మే నష్టే కులం కృత్స్నమధర్మోఽభిభవత్యుత.

41. అధర్మాభిభవాత్కృష్ణ ప్రదుష్యన్తి కులస్త్రియః
స్త్రీషు దుష్టాసు వార్ష్ణేయ జాయతే వర్ణసంకరః.

42. సంకరో నరకాయైవ కులఘ్నానాం కులస్య చ
పతన్తి పితరో హ్యేషాం లుప్తపిణ్డోదక క్రియాః.

టీక:– కులక్షయే = వంశమునశింప, సనాతనః = అనాదిగా (వంశపరంపరగా) వచ్చుచున్న, కులధర్మాః = కులధర్మములు, ప్రణశ్యన్తి = నశించుచున్నవి, ధర్మేనష్టే = ధర్మమునశింప, కృత్స్నమ్ = సమస్తమైన, కులమ్ = కులమును, అధర్మః = అధర్మము, అభిభవతి ఉత = వ్యాపించునుగదా! కృష్ణ = ఓ కృష్ణా!, అధర్మాభిభవాత్ = అధర్మము వృద్ధినొందుటవలన, కులస్త్రియః = కులస్త్రీలు, ప్రదుష్యన్తి = చాల చెడిపోవుదురు, వార్ష్ణేయ = వృష్ణివంశీయుడవగు ఓ కృష్ణా!, స్త్రీషు దుష్టాసు = స్త్రీలు చెడినచో, వర్ణసంకరః = వర్ణసంకరము, జాయతే = కలుగుచున్నది, సంకరః = (వర్ణ) సంకరము, కులఘ్నానాం = కులమును జెఱిచినవారికిని, కులస్యచ = కులమునకును, నరకాయైవ = నరకముకొఱకే (యగును), ఏషామ్ = వీరియొక్క, పితరః = పితృదేవతలు, లుప్తపిణ్డోదకక్రియాః = పిండోదక క్రియలు (శ్రాద్ధములు, తర్పణములు) లేనివారై, పతన్తి = అధోగతిని బొందుదురు.

తా:– ఓ కృష్ణా! కులము నశించుటచే అనాదిగవచ్చు కులధర్మములు అంతరించిపోవును. ధర్మము నశించుటచే కులమంతటను అధర్మము వ్యాపించును. అధర్మము వృద్ధినొందుటచే కులస్త్రీలు చాల చెడిపోవుదురు. స్త్రీలు చెడిపోవుటచే వర్ణసంకరమేర్పడును. అట్టి వర్ణసంకరమువలన సంకరముచేసినవారికి, సంకరమునొందిన కులమునకు గూడ నరకము సంప్రాప్తించును. వారి పితృదేవతలు శ్రాద్ధములు, తర్పణములు లేనివారై యధోగతిని బొందుదురు.

43. దోషై రేతైః కులఘ్నానాం వర్ణసంకరకారకైః
ఉత్సాద్యన్తే జాతిధర్మాః కులధర్మాశ్చ శాశ్వతాః.

44. ఉత్సన్నకులధర్మాణాం మనుష్యాణాం జనార్దన
నరకే నియతంవాసో[1] భవతీత్యనుశుశ్రుమ.

టీక:– కులఘ్నానామ్ = కులమును నాశనము చేయువారియొక్క, వర్ణసంకరకారకైః = జాతిని సంకరముచేయు, ఏతైః = ఈ, దోషైః = దోషములచేత, శాశ్వతాః = శాశ్వతములైన, జాతిధర్మాః = జాతిధర్మములు, కులధర్మాశ్చ = కులధర్మములున్ను, ఉత్సాద్యన్తే = నశింపజేయబడుచున్నవి. జనార్దన = ఓ కృష్ణా! ఉత్సన్నకులధర్మాణామ్ = నశించిన కుల ధర్మములుగల, మనుష్యాణామ్ = మనుజులకు, నరకే = నరకమునందు, నియతమ్ = ఎల్లప్పుడును, వాసః = నివాసము, భవతి = కలుగును, ఇతి = అని, అనుశుశ్రుమ = (పెద్దలవలన) వినియున్నాము.

1 అనియతం. (పాఠాన్తరము) – దీర్ఘకాలమని యర్థము.

తా:– ఓ కృష్ణా! కులనాశకులయొక్క జాతిసాంకర్య హేతువులైన ఈ దోషములచేత శాశ్వతములగు జాతిధర్మములు, కులధర్మములు నశించిపోవుచున్నవి. కులధర్మములు నశించిన మానవులకు శాశ్వత నరకనివాసము కలుగునని మనము వినియున్నాము.

45. అహో బత మహత్పాపం కర్తుం వ్యవసితా వయమ్
యద్రాజ్యసుఖలోభేన హన్తుం స్వజనముద్యతాః.

టీక:– అహో = ఆశ్చర్యము!, బత = అయ్యో!, యత్ = ఏ కారణమువలన, వయమ్ = మనము, రాజ్యసుఖలోభేన = రాజ్యసుఖమునందలి యాశచేత, స్వజనమ్ = బంధువులను, హన్తుం = చంపుటకు, ఉద్యతాః = ప్రయత్నించితిమో, (తత్ = ఆ కారణముచేత) మహత్పాపమ్ = మహాపాతకమును, కర్తుమ్ = చేయుటకు, వ్యవసితాః = సమకట్టినవారమైతిమి.

తా:– కటకటా! రాజ్యసుఖమందలి యాశచే మనము బంధువులను చంపుట కుద్యమించి మహాపాపమును చేయుటకు సమకట్టితిమికదా!

46. యది మామప్రతీకార మశస్త్రం శస్త్రపాణయః
ధార్తరాష్ట్రా రణేహన్యుస్తన్మే క్షేమతరం భవేత్.

టీక:– అశస్త్రం = శస్త్రమును ధరింపకనున్నట్టియు, అప్రతీకారం = ఎదిరించక నున్నట్టియు, మాం = నన్ను, రణే = యుద్ధమునందు, శస్త్రపాణయః = చేతియం దాయుధములను ధరించిన, ధార్తరాష్ట్రాః = దుర్యోధనాదులు, హన్యుఃయది = చంపుదురేని, తత్ = అది, మే = నాకు, క్షేమతరమ్ = మఱింత క్షేమమైనది, భవేత్ = అగును.

ఆయుధములు ధరింపకయు, ఎదిరించకయునున్న నన్ను ఆయుధములు చేబూనిన దుర్యోధనాదు లీయుద్ధమున జంపుదురేని, అది నాకు మఱింత క్షేమమైనదియే యగును.

వ్యాఖ్య:– ''క్షేమతరం'' - నిరస్త్రుడైయున్న తాను శత్రువుచే చంపబడినచో అది చాల మేలేయగునని అర్జునుడీ క్రింది కారణములచే చెప్పియుండవచ్చును.

(1) కులనాశనముచేసి క్రొత్తగా పాపము సంపాదించుట తొలగిపోయి అత్తఱి పూర్వ పుణ్యమును కాపాడుకొనుట జరుగును.

(2) బంధువధవలన కలుగు పాపము తప్పిపోవును.

(3) బంధుమిత్రాదుల ప్రాణములు దక్కును.

(4) బంధుమిత్రాదుల ప్రాణములను కాపాడుటవలన కలుగు పుణ్యము స్వకీయ మోక్షసాధన కుపకరించును.

అ:– అర్జును డీప్రకారముగ తన మానసికాందోళనను శ్రీకృష్ణపరమాత్మకు వ్యక్తము చేసి తదుపరి ఏమియొనర్చెనో సంజయుడు చెప్పుచున్నాడు -

సంజయ ఉవాచ :-

47. ఏవముక్త్వార్జునస్సంఖ్యే రథోపస్థ ఉపావిశత్
విసృజ్య సశరం చాపం శోకసంవిగ్నమానసః.

సంజయ ఉవాచ = సంజయుడు చెప్పెను -

టీక:- సంఖ్యే = యుద్ధభూమియందు, అర్జునః = అర్జునుడు, ఏవమ్ = ఈ ప్రకారముగ, ఉక్త్వా = చెప్పి, శోకసంవిగ్నమానసః = దుఃఖముచే మిక్కిలి చలించిన మనస్సుగలవాడై, సశరమ్ = బాణముతో గూడిన, చాపం = ధనస్సును, విసృజ్య = విడిచిపెట్టి, రథోపస్థే = రథముమీద, ఉపావిశత్ = చతికిలబడెను.

సంజయుడు చెప్పెను - (ఓ ధృతరాష్ట్రమహారాజా!) యుద్ధభూమి యందర్జును డీ ప్రకారముగ జెప్పి శోకముచే కలతనొందిన చిత్తముగలవాడై, బాణముతో గూడిన వింటిని పారవైచి రథముపై చతికిలబడెను.

వ్యాఖ్య:- ''శోకసంవిగ్నమానసః'' - అర్జునుడు శోకాకులితచిత్తుడై ధనుర్బాణములను సైతము జారవిడిచెను. అర్జునుని జీవితమునందు నిరుత్సాహముచే ధనస్సును వదిలివేసిన ఘట్ట మింతదనుక ఒకటియును లేదు. కావున దీనికేదియో ప్రబలమైన కారణముండియే యుండవలెను. స్వజనక్షయమును గూర్చిన ఆందోళనయే అది. ఆ ఆందోళన ఆవేదనగా మారెను. తత్ఫలితముగ నాతడు రాజ్యమును, భోగములను తృణీకరించివైచెను. యుద్ధమును నిరాకరించెను. అర్జునునియొక్క ఈ పరమవిరక్తిని ఊతగా దీసికొని శ్రీకృష్ణపరమాత్మ యాతనికి చక్కని ఆత్మజ్ఞానోపదేశముచేసిరి. అర్జునుని విషాదము విషాదముగానుండక విషాదయోగముగా మారెను. ఏలయనిన అర్జునుడు ప్రాపంచిక సుఖములయెడల, రాజ్యభోగములయెడల విముఖత్వము కలిగి, ధర్మమును తెలిసికొనుటకొఱకై పరితపించెను (ధర్మసమ్మూఢచేతాః). అట్టి పరితాపము ముముక్షువుల కత్యావశ్యకమైయున్నది. దైవము కొఱకు, ధర్మముకొఱకు కలుగు పరితాపము (విషాదము) యోగమునకు దారితీయును. ఒకదానియందు (విషయభోగము లందు) విరక్తి, మరియొక దానియందు (ధర్మమునందు) ఆసక్తి మోక్షమునకు అత్యావశ్యకమైయున్నది. అనగా ప్రాపంచిక వైభవములందు విరక్తి, ధర్మమునందు దైవమునందు ఆసక్తియుండిననే పరమార్థపదమున జీవుడు త్వరితముగా పురోగమనము సలుపగలడు. అర్జునున కీరెండును సమకూడినవి. కనుకనే యాతని అర్హతను గుర్తెఱిగి శ్రీకృష్ణపరమాత్మ వెనువెంటనే చక్కని జ్ఞానోపదేశమును జేసిరి. అర్జునునివలెనే ఎవరైనప్పటికిని దృశ్యవిషయములపై విరక్తి కలిగి ధర్మముకొఱకై తహతహలాడినచో, భగవదనుగ్రహముచే నాతనికి జ్ఞానోదయము, పరమశాంతి తప్పక లభించగలవు.

ఓమ్

ఇతి శ్రీమద్భగవద్గీతాసూపనిషత్సు బ్రహ్మవిద్యాయాం యోగాశాస్త్రే
శ్రీకృష్ణార్జునసంవాదే అర్జునవిషాదయోగోనామ
ప్రథమోఽధ్యాయః

ఇది ఉపనిషత్ప్రతిపాదకమును, బ్రహ్మవిద్యయు, యోగశాస్త్రమును, శ్రీకృష్ణార్జునసంవాదమునగు
శ్రీ భగవద్గీతలందు అర్జునవిషాదయోగమను
మొదటి అధ్యాయము
ఓమ్ తత్ సత్